

Владимир Милисављевић
Институт друштвених наука, Београд
vladimir.milislavljevic@yahoo.com

UDK: 355.01 Hobbes T.
Оригинални научни рад
Рад примљен: 20.12.2016.

ГРАЂАНСКИ РАТ И ПРИРОДНО СТАЊЕ КОД ХОБСА¹

Сажетак: Рад се бави једним од важних питања Хобсове филозофије – односом између теоријског модела природног стања и историјског феномена грађанског рата, који је дубоко обележио Хобсов живот као и његово мишљење. Грађански рат се не појављује експлицитно као пример за природно стање у Хобсовим делима пре Левијатана (Елементи закона и De cive). Међутим, Хобсов опис последица грађанског рата, који потпуно разара ткиво друштва, јако личи на његову слику природног стања или рата свакога против свакога. У последњем делу текста излажу се аргументи да је грађански рат најбоља парадигма за природно стање у Левијатану, и то путем компаративне анализе са другим примерима природног стања које Хобс даје у тој књизи. Ту се скицира и одговор на примедбу да грађански рат одудара од атомистичког природног стања јер укључује различите савезе између индивидуа. Према Хобсу, привремени карактер таквих савеза и непостојање моралних обавеза између особа које у њих ступају, чине их подједнако индивидуалистичким као што је то и само природно стање.

Кључне речи: *друштво, грађанин, грађански рат, природно стање, сувереност*

Увод

Хобсова (Thomas Hobbes) заокупљеност проблематиком грађанског рата превазилази границе његове политичке или социјалне филозофије; она одређује читав његов мисаони хоризонт, његово виђење природе човека, па чак и човекових сазнајних способности.

Та тврдња се може поткрепити многобројним примерима. У првом делу *Левијатана* (под насловом „О човеку“), у којем Хобс излаже своју антропологију, психологију и теорију сазнања, грађански рат се помиње у више наврата – у ужем контексту учења о осету (*sensation*) и уобразиљи, а затим и

¹ Рад је настао у оквиру пројекта 179039 Института друштвених наука у Београду, под насловом „Структурне друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у склопу доктрине о људским страстима. Хобс поткрепљује тезу да уобразиља, која ствара асоцијације међу представама, у свом функционисању није произвољна већ је, слично осету, подложна одређеним законитостима, следећим примером: „[У] неком говору о нашем грађанском рату, шта би могло изгледати мање прикладно него да се постави питање (што је неко и учинио) која је била вредност римског сребрњака (*penny*)? Али, мени је веза одмах била јасна: наиме, мисао о рату побудила је мисао о предаји краља његовим непријатељима, која је призвала мисао о Христовој предаји, а ова последња, опет, мисао о тридесет сребрњака, који су били награда за ту издају; а одатле је произашло оно злобно питање, и све то у магновењу: јер мисао је брза“ (Hobbes, 1968, 95).

Други пример из *Левијатана* даје следеће објашњење мисаоне операције којом се закључци о прошлости изводе по аналогiji са другим догађајима који су нам познати: „онај ко је видео којим током и по којим прелазним ступњевима је нека снажна држава запала у грађански рат, а затим доведена до пропасти, закључиће, када буде видео рушевине било које друге државе, да је и тамо било рата, и да се одиграо сличан ток догађаја“ (ibid., 98). Коначно, Хобс говори о грађанском рату и у одељку који је посвећен анализи лудила (*Madness*), која је уско повезана с његовим учењем о страстима душе: како он каже, лудило није ништа друго до страст која се јавља у необично високом степену (*much appearing Passion*) (ibid., 141). Пошто уобразиља и страсти представљају унутрашње покретачке узроке сваког људског деловања (ibid., 118), лудило се не може увек јасно разазнати код појединца, чак ни онда када се јавља у посебно опасном облику, као код „ентузијаста“, који верује да је непосредно надахнут Богом. Оно, међутим, тешко може остати незапажено у оним случајевима када у његовим изливима учествују многобројни бунтовни и заверенички појединци. Индивидуално лудило тада се претвара у „бунтовно хучање узбуркане нације“ (ibid., 140-141), које руши све што му се нађе на путу: у таквим случајевима, оно се, тако рећи, појављује као под увеличавајућим стаклом. Такво бешњење религијског ентузијазма било је, према Хобсовом мишљењу, један од главних узрока грађанских ратова у Енглеској.

Било би погрешно мислити да се Хобсово враћање на примере који стоје у вези са грађанским ратом може објаснити само полемичком природом књиге *Левијатан*: са сасвим сличним примерима срећемо се и у његовом кратком спису о *Људској природи*, која нема специфично политичку тематику. Као и у *Левијатану*, неки од тих примера треба да разјасне психолошки механизам ставарања асоцијација међу појмовима. И у њима се открива Хобсова опсесија тематиком политичког сукоба: „Узрок повезаности између

два појма или следа једног појма за другим је њихова првобитна повезаност или след у оно време када су их чула произвела: као што, на пример, са светог Андрије мисао прелази на светог Петра, јер се њихова имена читају заједно; са светог Петра на камен, из истог разлога; са камена на темељ, јер их виђамо заједно; и, из истог разлога, са темеља на цркву, са цркве на народ, а са народа на метеж (*tumult*).“ (Hobbes, 1839a, IV, 15). Нема сумње да и овај пример „повезаности и следа“ мисли најављује проблематику грађанског рата, мада се грађански рат ту не помиње по имену. Ипак, да бисмо до њега дошли, недостаје још само једна карика – народна „побуна“ (*rebellion*), коју је Хобс увек видео као клицу грађанског рата, и коју је зато стално повезивао са њим.²

Хобс каже да његови примери показују како људски ум путем асоцијација међу представама може да пређе са било ког предмета на било који други (Hobbes, 1839a, IV, 15). Али, садржај тих примера говори супротно, бар када је реч о његовим мислима. Код Хобса, на почетку сваког асоцијативног ланца или на његовом крају по правилу стоји мисао о грађанском рату. Текстови чине чуда: они откривају да Хобс на себи самоме упражњава поступак који јако личи на психоаналитичку технику слободних асоцијација.

У ужем контексту Хобсове науке о политици, појам грађанског рата има јаснију и одређенију функцију. Можемо рећи да је она двострука – с једне стране, критичка, а с друге конструктивна.

О критичкој функцији тог појма може се говорити утолико што претња грађанског рата служи Хобсу да измакне тло испод ногу свим конкурентским политичким схватањима – онима која стоје у супротности са његовом концепцијом о апсолутном и неограниченом карактеру суверене власти и о њеној недељивости. Међу тим схватањима у Хобсово време најважнија је била традиционална концепција о „мешовитој монархији“. У време које је претходило избијању грађанских ратова у Енглеској, тај концепт су заступали различити аутори који нису непосредно оспоравали сувереност краља, али су сматрали да се она може делити између краља као сувереног владара и два дома Парламента (Hobbes, 1839a, IV, 414).³ Супротстављајући се тим учењима, Хобс тврди да свако, па и само имплицитно оспоравање апсолутне

² За примере из *Левујатана*, упор. Hobbes, 1968, 360-361, 469. Блиска повезаност међу појмовима побуне и грађанског рата није Хобсова специфичност. *Encyclopaedia Britannica* још и у издању с почетка 20. века обрађује Енглески грађански рат под одредницом „Велика побуна“ (Great Rebellion, 1911).

³ У *Левујатану* Хобс каже да грађански рат никада не би избио да Енглези нису погрешно сматрали да суверену власт треба међу собом да деле краљ и два дома Парламента (Hobbes, 1968, 236-237; Tönnies, 1896, 20-21).

власти или недељиве суверености – било да је она у рукама монарха или неког колективног тела – у крајњој консеквенци води у грађански рат.

Такав закључак могао би се чинити претераним. Ипак, Хобс се само ослањао на историјско искуство свога времена. Оно је показало како се сукоб између Парламента и Чарлса I (Charles I), који се испрва чинио прилично безазленим, постепено радикализовао и готово фаталним следом догађаја довео до грађанског рата. Парламентарци су себи испрва поставили ограничене циљеве. Они су смерали само на реформе, којима би се краљевске претензије на апсолутну власт ограничиле; захтевали су, пре свега, да се одлуке о увођењу пореза и других државних дажбина услове пристанком Парламента, који се током претходних једанаест година Чарлсове владавине уопште није био састао (Пенингтон, 2002, 513). Међутим, њихово настојање да остваре тај циљ довело их је до отвореног конфликта са краљем, који је током наредних година прерастао у побуну ширих размера, а затим у отворен грађански рат, који се завршио регицидом и успостављањем Кромвелове (Cromwell) диктатуре. У предговору за ново издање расправе *О грађанину*, написаном 1646. године, Хобс је означио свако оспоравање краљевског ауторитета као потенцијални узрок грађанског рата, не устежући се да позове читаоце да пријаве властима сваког заговорника учења о праву на побуну и оправданости краљеубиства, био он „проповедник, исповедник или казуиста“ (Hobbes, 1839a II, xxi-xxii). Опасност од изазивања грађанског рата код Хобса игра улогу пробног камена за просуђивање недостатака свих конкурентских политичких и идеолошких становишта. То важи и за мање радикална схватања од наведених – на пример, за уверење да поданици имају право да одлучују о праведности суверенових заповести, или да је краљ само службеник интереса „мноштва“.

То је, међутим, само једна страна ствари. Јер, ситуација грађанског рата истовремено има и позитивну или конструктивну функцију. Као што је познато, Хобс је своју теорију неограничене суверености изградио на концепцији природног стања (*State of Nature*), које претходи оснивању државе. Та идеја није оригинална. Није оригиналан чак ни Хобсов песимистички опис природног стања, у којем је, како он каже, човек живот „усамљенички, сиромашан, гадан, зверски и кратак“ (*solitary, poor, nasty, brutish, and short*) (Hobbes, 1968, 186).⁴ Већ Платонов однос према „природном“ или претполитичком стању био је у најмању руку двосмислен (Platon, 1990, 80-85); у

⁴ У расправи *О грађанину* та листа поражавајућих епитета још је дужа: у природном стању владају „страсти, рат, страх, сиромаштво, прљавштина, самоћа, варварство, незнање, окрутност“ (Hobbes, 1839a, II, 127).

дијалогу *Државник*, мит о блаженом људском животу у златно, „Кроново“ доба узима се с великим резервама (Platon, 1977, 27). То још више важи за Епикура, који је примитивне народе сматрао неспособним да закључују споразуме, на чије поштовање се своди врлина праведности (Diogen Laertije, 1985, 378). Са супротним схватањем срећемо се у стоичкој концепцији о природном закону, али и у патристици, као код Августина, који човеков положај пре праотачког греха посматра као његово природно или изворно стање (Gilson, 1949, 192-193, 196-197). Напротив, почетком 16. века, поједини аутори, какви су били Џон Мејр (John Mair) и Жак Алмен (Jacques Almain), а након њих и представници шпанске, контрареформацијски усмерене схоластике, почињу да схватају стање човечанства након Пада као његово „природно“ стање, пошто тек оно изискује успостављање политичке власти, за којом у доба невиности није било потребе (они, додуше, не говоре дословно о природном стању већ о „природи ствари“). Истина је да је слика позне схоластике о природном стању мање црна него Хобсова, јер је надахнута томизмом. Ипак, и код њених представника – оних истих језуита који су развили учење о праву на отпор световним владарима, какав је био Суарез (F. Suárez) – проналазимо и остатке августиновског песимизма у погледу човековог положаја након праотачког греха. Негативне црте природног стања нарочито су видљиве управо код Суареза, који, баш као што ће то касније чинити и Хобс, сматра да људи (а не непосредно Бог) стварају политичку заједницу својим пристанком (Skinner, 1978, 117-119, 155-165). Новину, међутим, представља Хобсов приказ природног стања у терминима непрекидног рата сваког појединца против свих осталих. Наша је теза да је Хобс, када је говорио о „природном стању“ и „рату свакога против свакога“, имао пред очима управо ситуацију грађанског рата, и да је желео да и читаоци његових списа иза описа таквог стања препознају ову прозаичну емпиријску стварност.⁵

⁵ Овде можемо навести само неколико репрезентативних гледишта о тој теми. Већ Лео Штраус (Leo Strauss) је, под утицајем Шмитове (Carl Schmitt) теорије о ванредном стању (*Ausnahmezustand*), рекао да је Хобс „изградио целокупно своје учење на запажањима која се односе на екстремни случај; јер, искуство на којем се заснива његово учење о природном стању јесте искуство грађанског рата“ (Strauss, 1953, 196). Козелек (Reinhard Koselleck) следи исти правац тумачења када каже да је Хобс „своју теорију државе на једнозначан начин развио полазећи од историјске ситуације грађанског рата“, при чему има у виду како његову теорију природног стања тако и појам суверености (Козелек, 1997, 51, 57, 67). Уз ту тезу пристаје, међутим, и Норберто Бобио (Norberto Bobbio) – грађански рат је најбољи пример за ситуацију коју Хобс описује као природно стање (Bobbio, 1993, 42). За Агамбена (Giorgio Agamben), природно стање је „митолошка пројекција грађанског рата у прошлост“, али и обрнуто – „грађански рат је пројекција природног стања у државу“ (Agamben, 2015, 58). Овим погледима поједини тумачи супротстављају тезу да је редукција модела природног стања на ситуацију грађанског рата

Друштвени карактер природног стања: Хобсов парадокс?

Наведена теза може се документовати већ на првом Хобсовом спису систематског карактера, на *Елементима закона*, упркос томе што је тај спис (његов алтернативни наслов је *De corpore politico*) настао још пре грађанског рата у Енглеској (1640). У ствари, Хобс није морао да чека на искуство енглеских грађанских ратова, па чак ни великог Тридесетогодишњег рата – који се често описује управо као „европски грађански рат“ – како би постао свестан тежине претње која се крије у том изразу.⁶ Енглеска је већ крајем елизабетанског доба имала иза себе богато искуство верских сукоба изазваних конфесионалним раздором. Поред тога, читава Европа била је под снажним утиском конфликта између различитих верских конфесија и државе у Француској, који је и прерастао у велики и крвави верски грађански рат, и рата који је непосредно након тога започео у Холандији. У Хобсовом делу сажима се искуство вишедеценијске епохе верских грађанских ратова које је изазвала реформација.

Истина, у *Елементима закона* појам природног стања или стања свеопштег непријатељства међу људима још увек се не објашњава на примеру грађанског рата, као у каснијем *Левијатану*. Уместо тога, Хобс ту упућује на друге примере: на наша сазнања о „дивљим народима који данас живе“, као и на „приче о нашим прецима, старим становницима Германије и других земаља које су сада уљуђене (*civil*)“ (Hobbes, 1839a, IV, 85). Чини се да се одатле може извести закључак да у време настанка тог списка грађански рат за Хобса још увек не представља подесан пример „природног стања“: из наведених речи произлази да он није посматрао Немачку свога времена као земљу у којој влада „природно стање“ – упркос томе што тамо још увек бесни Тридесетогодишњи рат (Sommerville, 2013, 4). Битних промена нема ни у делу *О грађанину*, које је први пут објављено, на латинском језику, 1642.

недопуштива јер тај модел има дубље корене у Хобсовој теорији: одређење природног стања задобијено је путем закључивања из појма људских страсти, и пример грађанског рата, као и други емпиријски примери, не доказују га, већ га само потврђују (Mintz, 1970, 32-33). Код Хобса, међутим, нема доследног разликовања између систематског и историјског плана (упор. Schochet, 1967, 429); па чак и кад би га било, с већим правом би се могло тврдити да је Хобсова слика човека и људских страсти одређена његовом перцепцијом историјског феномена грађанског рата него обрнуто. У сваком случају, чини се да је „природно стање о којем је код Хобса реч ближе [...] стању цивилизованог народа који је лишен стабилне управе него било чему другом“ (Ryan, 1996, 218).

⁶ Како је истакао Козелек, Тридесетогодишњи рат, који је почео као унутрашњи сукоб између протестантских staleжа и царске странке, не назива се у Немачкој грађанским ратом једино због тога што се окончао мировним уговором којим су створене суверене територијалне државе, па је накнадно могао бити протумачен као међународни рат (Koselleck, 1995, 73).

године. Као пример природног стања, у коме влада рат свакога против свакога, Хобс ту наводи околности примитивног човечанства, у којима и данас живе амерички урођеници и, поново, стање у каквом су се некад налазили други савремени народи (Hobbes, 1839a, II, 12).

Међутим, други део *Елемената закона*, који није посвећен анализи природног стања као таквог, већ разматрању природе државе („политичког тела и његових закона“) и реконструкцији њеног настанка (Hobbes, 1839a, IV, 126), садржи бројне алузије на проблематику грађанског рата. Из њих се може разабрати да управо ситуација грађанског рата показује суштинске црте природног стања које је Хобс описао у претходном делу књиге. Размотримо његово разликовање између два типа људских колективитета, које је од централног значаја за његову теорију о генези државе: између људског „мноштва“ (*multitude*), какво постоји управо у природном стању, и политичког тела, које, како Хобс настоји да покаже, претпоставља већ конституисану суверену власт, на коју су грађани пренели права која произлазе из њихове слободе. Хобс истиче да „мноштво“ није политичка заједница у правом смислу речи, пошто код њега изостаје јединство воље или сагласност која је неопходна за успостављање политичког субјективитета. Напротив, за мноштво, баш као и за природно стање, карактеристична је неслога: „људи који чине мноштво, и када се њихова тела крећу у истом правцу, нису увек сагласни у својим намерама. Јер, чак и у време када су захваћени метежом (*tumult*), и поред тога што се неки од њих слажу с неким другима, ипак, када се посматрају као целина, они се међусобно налазе у стању непријатељства, а не мира“ (*ibid.*, 126). Такво стање Хобс разјашњава на историјском примеру опсаде Јерусалима, када су Јевреји могли да се удруже против својих непријатеља Римљана, али су се уместо тога борили међу собом и тако изазвали пропаст града (*ibid.*, 127). Мноштву које је захваћено побуном недостаје оно што је политички најважније, тј. јединствена воља, која претпоставља способност да се потисне унутрашњи сукоб, *stasis* или *sedition*, како би се заменио отпором спољашњем непријатељу.

Шта произлази из овог излагања? Јасно је да Хобс елаборира појам мноштва као супротност појму истинске политичке заједнице или народа како би доказао да они који апсолутној суверености супротстављају права грађана која потичу из другог извора, или они који заговарају поделу власти, самим тим излазе изван политичког регистра уопште. То значи да се они враћају на претполитичку позицију природног стања, којој фактички одговара ситуација грађанског рата. Хобс каже да гледишта оних који се залажу за ограничење суверености воде директно у грађански рат, у којем улогу последњег судије поново игра „приватни мач“ (*private sword*), упркос томе

што они можда нису свесни последица својих погледа. Он нуди и одговарајуће психолошко објашњење разлога због којих се људима апсолутно потчињавање сувереној власти чини неприхватљивим: они никада нису имали непосредног искуства о недаћама које произлазе из стања универзалног непријатељства које влада у грађанском рату (*ibid.*, 132-135). Већ у *Елементима закона*, грађански рат се појављује као историјски аналогон природног стања.

У расправи *О грађанину* Хобс је осликао природно стање још мрачнијим бојама, због чега оно још више подсећа на недаће грађанског рата. У првом поглављу те књиге он се разрачунава са Аристотеловим учењем према којем је човек по природи, тј. суштински, „политичко биће“ (*zôon politikon*). Хобс се супротставља том учењу тврђењем да је човек усмерен на друштво само „акцидентално“ (*by accident*), једино због преимућстава која му оно пружа. Таква преимућства су задовољење човекове природне потребе за добијањем почести (*honor*) или стицањем користи (*profit*); свако друштво створено је или ради добити или ради славе (*either for gain, or for glory*). Човек по природи није добар нити природно усмерен на добробит свога ближњег; Хобс каже да он није рођен као подесан или способан за друштво (Hobbes, 1839a, II, 2-5). Сви ти искази могу се, међутим, разумети као тврдње о карактеру човекове друштвености, пре него као тврдње о природи човека као таквог: та друштвеност обележена је негативним предзнаком. Тиме се разрешава и привидни парадокс који се састоји у томе што Хобс, у настојању да прикаже „природно“ стање човечанства, без изузетка описује управо друштвене видове људске егзистенције.⁷ Такав је његов маестрални опис надметања за друштвени престиж које се одвија у социјалном миљеу високог салонског друштва, где се, под велом углађених манира, непрекидно одвија својеврсна борба на живот и смрт. Такво је и његово објашњење смеха, тог суштински друштвеног феномена, као манифестације прикривеног осећања сопствене надмоћи над другим људима: „рат свих против свих“ не води се само физичким већ и интелектуалним средствима, пре свега као „битка досетљивости“ (*combat of wits*) (Hobbes, 1839a, II, 7).⁸ У контексту приказа тог рата који се

⁷ Ако се Хобсов опис природног стања односи на друштво, отпада и основ Русоове (Jean-Jacques Rousseau) критике, који је Хобсу супротставио сопствено виђење „првобитног“ човека као мирољубивог и страшливог бића, чији је први импулс бежање пред опасношћу, а не агресивност (Rousseau, 1920, 4).

⁸ Одговарајућу дефиницију „страсти смеха“ (*passion of laughter*) Хобс даје у расправи *Људска природа*: та страст се своди на „изненадно ликованье (*glory*), које произлази из изненадног схватања сопствене супериорности (*eminency*) у поређењу са слабошћу других или са сопственом ранијом слабошћу“ (Hobbes, 1839a, IV, 46).

води око питања интелектуалне супериорности, који произлази из „природне“ људске таштине, Хобс изриче и суд да је грађански рат гори од сваког међународног сукоба: „Нема ратова који су тако жестоки попут оних који се воде између различитих секти исте религије или факција (*factions*) исте државе, где се сукоб тиче или учења или питања политичке разборитости“ (Hobbes, 1839a, II, 7-8). Сфера природног човечанства у ствари се поклапа са подручјем друштвеног конфликта, а грађански рат није ништа друго до њен крајње заострени облик. „Природно стање“ поново избија у сваком друштвеном сукобу који се, из ма којих разлога, не може разрешити мирним путем, односно интервенцијом вишег ауторитета. Оно је у друштву увек виртуелно присутно, док у грађанском рату долази до пароксизма. Стању које Хобс назива „природним“ не одговара усамљенички живот међусобно изолованих појединаца, већ стање друштвене анархије.

Основне поставке Хобсове природноправне конструкције

Хобс је већ у *Елементима закона* поставио основе своје природноправне конструкције, која даје општи оквир за разумевање природног стања као стања рата који се води међу појединцима. Основни елементи те конструкције могу се изложити како следи:

1. Теза о начелној једнакости међу људима у погледу њихових физичких и умних способности. Из ње произлази и нека врста обавезе (у претполитичком стању, она се, међутим, не може сматрати правом моралном дужношћу), којој удовољавају „умерени“ појединци, да се и односи међу људима уреде у складу с принципом једнакости (Hobbes, 1839a, IV, 82). Али, људи се међусобно разликују у погледу своје конституције и страсти, који одређују њихово понашање. Стога ће амбициозни појединци, који се не задовољавају једнаким уделом у добрима или почастима, увек настојати да себи потчине умерене. Зато се прва, наизглед непобитна консеквенца природне једнакости међу људима показује као неостварљива у пракси. Али, Хобсова тврдња о једнакости нема само афирмативни смисао, који ће јој припасти касније, у либералној традицији или код револуционарно настројених политичких мислилаца. Управо супротно, најбитнија импликација хобсовске „једнакости“ је објективна немогућност да појединачни човек, колико год да се уздигао изнад положаја својих ближњих, умакне потенцијалној претњи која му долази од других људи. Чак и најслабији човек има довољно снаге да убије најјачег, било тако што ће се послужити лукавством, или тако што ће се удружити са другим људима (*ibid.*, 81-82, упор. Hobbes, 1968, 183).

2. Теза нормативног карактера да у природном стању свако има право на све: природа је „све ствари дала свима“ (*Natura dedit omnia omnibus*) (Hobbes,

1839a, IV, 84). Ова поставка стоји у вези са Хобсовом тезом да у природном стању сваки човек има природно право да предузме све што он лично сматра неопходним како би заштитио свој телесни интегритет и, пре свега, отклонио од себе смртну опасност, чак и ако то подразумева насиље над другим људима, укључујући и њихово убијање. Из чињенице да је у природном стању свако овлашћен да сам просуђује о ономе што је неопходно да учини како би обезбедио свој живот и добробит произлази да, у строгом смислу, за Хобсову дедукцију није неопходан и додатни став који се односи на оскудицу добара, као што се обично сматра (Gauthier, 1969, 18): на пример, онај ко убија другог да би обезбедио своју егзистенцију врши право које му по природи припада чак и ако погрешно верује да је тај чин неопходан; довољно је да његово веровање буде искрено.⁹ Оваква концепција укључује и оправдање превентивног насиља, тј. оног које се врши да би се отклонила могућа будућа опасност. С друге стране, то не значи да је на принципима природног права „све дозвољено“: на пример, Хобс сматра да се безразложна суровост не може оправдати ни у природном стању (Hobbes, 1968, 224).

3. Из признања права свих људи на све ствари може се, међутим, извести – бар када је реч о рационалним бићима – и став о неопходности да се изађе из природног стања. Јер, право свих људи на све ствари, које постоји у природном стању, ни по чему се не разликује од одсуства било чијег права на било коју ствар: „Мала је корист од права које човек има када неко други, једнако јак као он, или јачи од њега, има право на исто“ (Hobbes, 1839a, IV, 84). Право свакога на све је беспредметно јер свако вршењем сопственог права угрожава право свога ближњег, не само његову имовину већ и сам живот. Неподношљивости таквог стања додатно доприноси међусобно неповерење међу људима, због којег су они спремни да једни другима наносе штету у већој мери него што то налаже њихов интерес. У ствари, из права свих људи на све ствари произлази свеопште ратно стање (*the estate of war*) (ibid., 84). Хобс у *De cive* први пут описује ситуацију која влада у „мрском“ природном стању синтагмом „рат свакога против свих“ (*bellum omnium contra omnes*, Hobbes, 1839b, II, 148, *bellum omnium in omnes*, ibid., 166). Али, као што је већ поменуто, он још увек не доводи ту ситуацију у непосредну везу са феноменом грађанског рата.

⁹Наравно, неоспорно је да је Хобс пристајао уз схватање о оскудици добара (упор. Hobbes, 1839a, IV, 82, II, 8 и Hobbes, 1968, 184). Овде остављамо ван разматрања Хобсову анализу три основна узрока непријатељства међу људима из истог поглавља *Левијатана*: конкуренције (*competition*), неповерења (*diffidence*) и славољубља (*glory*) (ibid., 184-185), која ће бити предмет другог рада.

Грађански рат као парадигма природног стања

Тај последњи корак Хобс је учинио у *Левијатану*. Ту се грађански рат изричито узима као један од три примера на којима се разјашњавају карактеристике природног стања. И пре упуштања у компаративну анализу тих примера, јасно је да између грађанског рата и природног стања постоји појмовна сродност: обе ситуације – теоријски конструкт природног стања као и емпиријски феномен грађанског рата – обележене су одсуством успостављене, признате власти која је способна да ефикасно разрешава спорове међу супротстављеним странама или силом окончава сукобе међу њима. Основно обележје природног стања, његова конфликуалност, проистиче из безвлашћа, а исто важи и за грађански рат.

У *Левијатану* Хобс понавља и даље конкретизује свој опис природног стања као ратног стања: „за време док људи живе без заједничке власти која их све држи у страху, они се налазе у стању које се назива ратом, и то ратом сваког човека против сваког човека“ (Hobbes, 1968, 185). Очигледно је да он при том не мисли на међудржавни него на грађански рат, који и у тој књизи описује као „највеће зло које човека може да задеси у овом животу (*the greatest evil that can happen in this life*)“ (ibid., 376). У једном ранијем поглављу *Левијатана* Хобс каже да су у поређењу са злом какво представља грађански рат све остале човекове недаће скоро неосетне (ibid., 238). Тако се и његов песимистички приказ „природног стања“ без тешкоћа може схватити као опис грађанског рата: „[Ш]та год се дешава у време рата у којем је сваки човек непријатељ сваког другог, дешава се и у време у којем људи живе без друге сигурности од оне коју им дају њихова сопствена снага и домишљатост. У таквом стању нема места за индустрију, јер су њени плодови несигурни, а стога ни за земљорадњу; нема морепловства нити употребе производа који се увозе преко мора; нема изградње пространих здања; нема средстава за премештање или уклањање ствари за које је потребна велика снага; нема спознаје о земљиној површини; нема рачунања времена; нема уметности, књижевности ни друштва; и, што је најгоре, у њему влада непрестани страх и опасност од насилне смрти“ (ibid., 186).

Тиме долазимо и до најјачег текстуалног аргумента у прилог тврдњи да је ситуација грађанског рата била узор према којем је Хобс осмислио свој појам природног стања. У 13. поглављу *Левијатана*, које је у целини посвећено природном стању човечанства (*Natural Condition of Mankind*), он прихвата могућност да оно можда никада није постојало као емпиријска стварност и, посебно, изричито признаје да ни он сам не верује да је оно икада било стање свеопштег човечанства. Ипак, Хобс истовремено тврди да данашњи људи на неким местима у свету живе на начин који одговара природном

стању, и при том издваја три основне ситуације. На првом месту, он помиње живот „дивљих народа“, америчких Индијанаца, који и данас живе на зверски (*brutish*) начин јер не познају заједничку власт које би се бојали (Hobbes, 1968, 187).¹⁰ Последњи пример долази из области међународне политике. У терминима природног стања могу се описати односи међу сувереним државама, или њихових владара. Ови, како Хобс каже, једни према другима никада не напуштају став гладијатора, а на границама својих краљевстава држе утврђења, гарнизоне и топове (*ibid.*, 187-188, упор. 266). Те речи су, у очима потомства, учиниле Хобса једним од родоначелника реалистичке школе у области међународних односа. Међутим, анархија у „арени“ међународне политике није ништа више него аналитичка импликација Хобсовог схватања о суверености појединачних држава: у случају њиховог међусобног сукоба или спора, нема никакве више инстанце која би могла да пресуди ко је у праву. Готово два века касније, и Хегел ће рећи да изнад суверених држава нема судија или „претора“ (Hegel, 1996, 500).

Из Хобсовог излагања наведених примера може се, међутим, наслутити да је он помало сумњао у њихову подесност да разјасне природно стање. Тако он каже да код америчких урођеничких племена, упркос општој анархији, ипак постоји извесна „слога (*concord*)“ унутар малих породица, која се заснива на „природној пожуди“ (Hobbes, 1968, 187). Можемо претпоставити да је он сматрао да таква слога, по аналогiji са уговором или споразумом (*covenant*) којим се успоставља суверена власт, допушта стварање неких моралних односа, бар на плану породица или малих родовских заједница. У сваком случају, из Хобсових речи се може закључити да је сматрао да се живот америчких Индијанаца ипак не своди на непрекидно ратовање „свакога против свакога“.

Ни односи између независних држава нису сасвим адекватан пример за разумевање природног стања, бар кад се посматрају њихове консеквенце по живот појединаца. Наиме, владари суверених држава чак и својим међусобним непријатељствима „подстичу радиноћ својих поданика“; та непријатељства, дакле, доприносе благостању грађана, тако да из њих не произлази рат сваког против свакога, а самим тим ни „она беда која прати слободу појединца“ у природном стању (Hobbes, 1968, 188). Пример суверених држава пати од још једног

¹⁰ Хобс, свакако, дели предрасуде свог доба према првобитном становништву Новог света. Ипак, он не тврди, попут Лока (John Locke), да је на почецима човечанства „читав свет био Америка“ (Locke, II, 1978, 34). Локу је веровање да се човечанство на својим почецима фактички заиста налазило у природном стању било блискије него Хобсу. И Лок је, међутим, природно стање узимао пре свега као основ за аргументацију о праву, при чему је пресудно то што се сваки појединац налази у природном стању пре него што сопственом вољом уђе у политичку заједницу (*ibid.*, 17).

недостатка: природно стање у међународној политици не тиче се односа међу људским индивидуама већ међу „великим“, политичким телима, каквим је Хобс сматрао државе. Ако не прихватимо Хобсову проблематичну механицистичку претпоставку да се две врсте „тела“ могу анализирати истим методама, мораћемо да одбацимо његов пример као ирелевантан: у њему се појам природног стања примењује на два феномена који припадају различитим порецима стварности, што представља случај пукe хомонимије. То значи да ниједан од два наведена примера – ни заједница урођеника, ни међународни односи – није довољан да нам предочи природно стање са свим недаћама које оно носи са собом.

Таквих разлога за уздржаност нема када је реч о другом примеру из којег Хобс жели да ишчита смисао природног стања. Како он каже, представу о томе какав би био људски живот у природном стању – „када не би било заједничке власти које бисмо се бојали“ – можемо да стекнемо када посматрамо пропадање до којег долази у животу оних људи који су раније живели у мирној и уређеној држави, када у њој избије грађански рат (Hobbes, 1968, 187). Од сада па надаље, грађански рат за Хобса остаје привилеговани пример природног стања. Коначно, чак и његово признање да природно стање као такво вероватно никада није било првобитно стање човечанства, може се узети као аргумент да оно што он описује под тим називом није ништа друго него теоријски модел изведен из емпиријске стварности грађанског рата.

Да би се та теза доказала, неопходно је размотрити један кључни приговор који јој се може упутити. Наиме, не постоје ли и у грађанском рату савези, удружења или „факције“ (*Factions*) међу појединачним људима, настали ради узajамне помоћи, подршке и, пре свега, ради борбе против заједничког непријатеља, и није ли због тога грађански рат сасвим другачији од непрекидног рата „свакога против свакога“, који представља обележје природног стања (Hoekstra, 2007, 118-119)? Заиста, на крају првог поглавља расправе *О грађанину* Хобс објашњава првобитно удруживање међу појединцима, које веома подсећа на удруживање с којим се срећемо у грађанском рату, управо настојањем да се умакне беди рата свакога против свакога, карактеристичног за природно стање: „И тако се догађа да због међусобног страха помишљамо да би било згодно да се решимо таквог стања и пронађемо неке другове; ако већ мора да буде рата, да то бар не буде рат који се води против свих људи, и без икаквих помоћника“ (Hobbes, 1839a, II, 12).

Овај приговор није, међутим, довољан да би се теза о вези између природног стања и грађанског рата обеснажила. Штавише, у Хобсовом опусу налазимо упориште које нам дозвољава да на њега одговоримо. Реч је о Хобсовој реакцији на Брамхалову (John Bramhall) критику у спису *Питања о слободи, нужности и случају*. Бискуп је приговорио Хобсу да стање потпуног безвлашћа – дакле, природно стање – никада није заиста постојало у свету. Хобс дословно цитира њего-

ву тврдњу: „Никада није постојало време када је човечанство било без владара, закона и друштва“ (Hobbes, 1839a, V, 183). У свом одговору Хобс понавља ранију тврдњу из *Левијатана* да стање безвлашћа „врло вероватно“ никада није постојало у читавом свету. Он прихвата и Брамхалову тврдњу да је Адам, први човек, вршио над члановима своје породице очинску власт. Али, Хобс истовремено тврди да стање безвлашћа и анархије у сваком тренутку постоји бар негде у свету, мада само као локално ограничено. Следећи Хобсов став – то се мора нагласити – изречен је у садашњем времену, а не као фикција о неком изворном стању човечанства: „на оним местима где се у било које време води грађански рат, у то исто време не постоје ни закони, ни држава, ни друштво, већ само привремени савез, који сваки незадовољни војник може да напусти кад год му се то свиди, пошто у њега сваки појединац улази из свог приватног интереса, без икакве обавезе савести: зато готово увек има људских скупина које немају закона (*multitudes of lawless men*).“ (ibid., 184).

У овом одељку израз „природно стање“ не појављује се дословно. Упркос томе, контекст не допушта никакву сумњу да стање потпуног безвлашћа о коме Хобс говори одговара управо природном стању као теоријском моделу. Ако прихватимо такво тумачење, можемо без ограничења говорити о „природним стањима“ и у множини, баш као што говоримо о „грађанским ратовима“. Схватање о плуралитету природних стања стриктно одговара плуралитету суверених држава у хобсовском свету. Јер, Хобсова апсолутна држава је само наличје грађанског рата; сувереност није ништа друго до моћ која је неопходна и довољна да се заустави грађански рат (Козелек, 1997, 63).

Јасно се виде разлике због којих је Хобс сматрао да савезништва која се формирају међу појединцима у грађанском рату – странке, клике или *Factions* – не представљају чак ни деградирани облик политичког друштва, већ његову потпуну негацију. То и јесте разлог због којег се њихово постојање везује за природно стање. Такве групе имају привремени карактер, јер зависе од тренутне констелације односа и тренутних интереса појединаца који их чине. Пошто не уживају заштиту заједничке државе, свако из њих може да иступи кад год сматра да му то одговара – наравно, на сопствени ризик, али без кршења правне или моралне обавезе.¹¹ У грађанском рату све војске су подједнако легалне или илегалне, тако да у њему нема ни дезертерства. У таквом рату не постоје моралне везе међу људима, па према томе ни

¹¹Додатне разлоге због којих друштво које је поцепано у грађанском рату поново запада у природно стање налазимо у *Левијатану*: у таквом друштву ниједно удружење нема довољну релативну снагу да јемчи сигурност својим члановима. Зато Хобс такво удружење не назива заједницом већ пуким „мноштвом“ (*Multitude*) (Hobbes, 1968, 224-225).

друштвени односи у правом смислу речи, већ само „природни“ односи (могло би се рећи да је Хобсов појам друштва, за разлику од оног којим оперише савремена социологија, био нормативан). Тако се може закључити да је грађански рат природно стање – што значи, атомистичко друштвено стање, у којем не постоје чак ни оне моралне везе какве налазимо у племенима Новог света.¹² У расправи *О грађанину* Хобс је рекао да жели да посматра људе као да су сада изникли из земље и одмах достигли пуну зрелост, попут гљива¹³ – што значи, без икаквих међусобних обавеза, какви су управо у природном стању (Hobbes, 1839a, II, 109). Грађански рат могао би се разумети као стање у којем је та апстракција Хобсове методе извршена у стварности.

У складу с тим треба тумачити и раније цитирано место из исте Хобсове књиге: ситуација коју Хобс ту описује – формирање савеза којим би се „рат свакога против свакога“ заменио ратом међу већим људским групама – не значи и стварни излазак из природног стања. Она то стање недвосмислено оставља на снази. Таквом закључку одговара, уосталом, и положај одговарајућег одељка у композицији расправе *О грађанину*: он спада у први део књиге, који носи поднаслов „Слобода“ (*Liberty*), и који је посвећен разматрању природног стања, а не у њен други део, „Власт“ (*Dominion*). Грађански рат је, заиста, стање потпуне и неограничене слободе појединца. То је и најјачи Хобсов аргумент да човек, под одређеним условима, треба да се одрекне слободе и да се потчини апсолутној власти.

¹² Хобс се у Тукидидовом *Пелопонеском рату*, који је превео и приредио за објављивање, срео са упечатљивим описима разарајућег деловања грађанског рата (*stasis*) на породичне односе (Тукидид, 2010, 180).

¹³ Његови противници неће му опростити ту метафору (Filmer, 1949, 241).

ЛИТЕРАТУРА

- Agamben, G. (2015). *La guerre civile. Pour une théorie politique de la stasis*. Paris: Points.
- Bobbio, N. (1993): *Thomas Hobbes and the Natural Law Tradition*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Curran, E. (2002) A very Peculiar Royalist. Hobbes in the Context of his Political Contemporaries. *British Journal for the History of Philosophy* 10 (2): 167-208.
- Diogen Laertije (1985). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. Beograd: BIGZ.
- Filmer, R. (1949). *Patriarcha and Other Political Works*. Oxford: Blackwell.
- Gauthier, D. P. (1969). *The Logic of Leviathan*. Oxford: Clarendon Press.
- Gilson, É. (1949). *Introduction à l'étude de saint Augustin*. Paris: Vrin.
- Great Rebellion (1911). *Encyclopaedia Britannica*, Encyclopaedia Britannica, Inc.
- Hegel, G. W. F. (1995). *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hobbes, Th. (1839a). *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*. London: John Bohn (римски број у наводу одговара броју тома), 1839. sqq.
- Hobbes, Th. (1839b). *Thomae Hobbes Malmesburiensis opera philosophica quae latine scripsit omnia* II. London: John Bohn, 1839. sqq.
- Hobbes, Th. (1968). *Leviathan*. Harmondsworth: Penguin.
- Hoekstra, K. (2007). Hobbes on the Natural Condition of Mankind. Y: Springborg, P. (ed), *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, Cambridge: Cambridge University Press. pp. 109-128.
- Koselleck, R. (1995). *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Козелек, Р. (1997). *Критика и криза. Студија о патогенези грађанског света*. Београд: Плато.
- Locke, J. (1978). *Dve rasprave o vladi* I-II. Beograd: Mladost.
- Mintz, S. I. (1970). *The Hunting of Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Пенингтон, Д. Х. (2002). *Европа у седамнаестом веку*. Београд: Клио.
- Platon. (1977). *Državnik. Sedmo pismo*. Zagreb: Liber.
- Platon. (1990). *Zakoni. Epinomis*. Beograd: BIGZ.
- Rousseau, J.-J. (1920). *L'état de guerre. Projet de paix perpetuelle*. New York/London: Putnam's Sons.
- Ryan, A. (1996). Hobbes's political philosophy. Y: Sorell, T. (ed.), *The Cambridge Companion to Hobbes*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 208-245.
- Schochet, G. J. (1967). Thomas Hobbes on the Family and the State of Nature. *Political Science Quarterly* 82 (3): 427-455.
- Skinner, Q. (1978). *The foundations of modern political thought. Volume Two: The age of Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sommerville, J. P. (2013). Civil war. Y: Lloyd, S. A. (ed.), *The Bloomsbury Companion to Hobbes*, London: Bloomsbury, pp. 3-7.
- Tönnies, F. (1896). *Hobbes. Leben und Lehre*. Stuttgart: Frommann.
- Тукидид. (2010). *Пелопонески рат*. Београд: Admiral Books.

Vladimir Milisavljević

Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

vladimir.milisavljevic@yahoo.com

CIVIL WAR AND THE STATE OF NATURE IN HOBBS

Summary: The paper deals with one of the important questions of Hobbes's philosophy, the relationship between his theoretical model of the state of nature and the historical phenomenon of civil war, which profoundly marked Hobbes's life as well as his thought. Civil war doesn't appear explicitly as an example of the state of nature in Hobbes's works prior to Leviathan (such as The Elements of Law or De cive). However, the way in which Hobbes describes the consequences of civil war, which tears apart the fabric of civil society – most often in the context of his criticism of the separation of powers doctrine – closely resembles a relapse into what he calls the state of nature or war of everybody against everybody. The final part of the article argues that civil war is the best paradigm of the state of nature in Leviathan by way of comparative analysis with two other examples thereof Hobbes gives in this book (the condition of the „savage people“ of America and the relations between sovereign states). This part of the text also provides an answer to the objection that civil war fails to correspond to the atomistic state of nature because it involves different sorts of coalitions between individuals. According to Hobbes, the temporary character of such alliances and the lack of moral obligations between persons that compose them, make them fundamentally as individualistic as the state of nature itself.

Keywords: citizen, civil war, society, sovereignty, state of nature